

## تحلیل فضایی نابرابری های ناحیه ای در استان آذربایجان شرقی

### Spatial Analysis of Regional Inequality In East Azerbaijan

Rahim Sarvar<sup>1</sup>, Mir Najaf Mousavi<sup>2</sup>, Omid Mobaraki<sup>3</sup>

Accepted: 15/Feb/2011

Received: 20/Nov/2010

رحیم سرور<sup>۱</sup>، میرنجف موسوی<sup>۲</sup>، امید مبارکی<sup>۳</sup>

پذیرش: ۸۹/۱۱/۲۶

دریافت: ۸۹/۸/۲۹

#### Abstract:

The quality of development and its infrastructure have caused fundamental problems in the process of regional development as a result of the past undesirable and centralized planning. In order to solve the problems which was derived from regional unbalances, the first step is to understand and to rate the regions in terms of economical, infrastructural and communication, socio-cultural, health, educational facilities.

The approach taken in this research is a compound of correlation, documental and analytical methods. Forty four indicators in 6 sectors of infrastructure and communication, health, agricultural, population and economic, culture and sport have been investigated. In this research, the Tapsis statically techniques and Cluster analysis method are the basic methods.

The result of the research shows that there are differences and in equalities in the development level of townships, so that Tabriz and Azarshahr are in the same level (beyond development) and Maragheh, Ahar, Bonab, Marand, Miyane and Sarab are in the same level (ultra development) and Shabastar, Osku, Bostanabad are in the same level (middle development) and Jolfa, Hashtroud, Malakan, Harise are also in the same level (low-development); therefore these differences necessitate providing and implementing useful plans and programs for the balanced development of townships.

**Keywords:** Planning, Development, Inequality, Region, East Azerbaijan.

#### چکیده:

کیفیت توسعه و زیرساخت های آن در اثر برنامه ریزی های نامطلوب و متمرکز گذشته مسائل عمده ای را در روند توسعه نواحی کشور ایجاد کرده است. به منظور حل مسائل ناشی از عدم تعادل های منطقه ای، گام نخست شناخت و سطح بندی مناطق از نظر برخورداری در زمینه های اقتصادی، زیربنایی و ارتباطات، اجتماعی- فرهنگی، بهداشتی درمانی، آموزشی است. روش کار در این پژوهش ترکیبی از روش های همبستگی، اسنادی، تحلیلی است. ۴۴ شاخص مورد بررسی در این مطالعه در ۶ بخش زیربنایی و ارتباطات، بهداشت و درمان، کشاورزی، جمعیتی و اقتصادی، فرهنگ و ورزش، آموزشی قرار می گیرند. تکنیک های آماری تاپسیس و روش تحلیل خوشه ای سلسله مراتبی روش های اصلی به کار برده شده در این تحقیق هستند.

نتایج این پژوهش نشان می دهد تفاوت ها و نابرابری هایی در سطح توسعه یافتگی شهرستان ها وجود دارد، به طوری که شهرستان های تبریز، آذرشهر در یک سطح (سطح یک توسعه) و شهرستان های مراغه، اهر، بناب، مرند، میانه، سراب در یک سطح (سطح ۲ توسعه) شهرستان های شبستر، اسکو، بستان آباد در یک سطح (سطح ۳ توسعه) و شهرستان های جلفا، کلیبر، هریس، هشترود و ملکان در یک سطح (سطح ۴ توسعه) قرار دارند. لذا این تفاوت ها لزوم تهیه و اجرای برنامه ها و طرح های هدفمند را برای توسعه یکپارچه و متوازن شهرستان ها ایجاد می کند.

**کلیدواژگان:** برنامه ریزی، توسعه، نابرابری، ناحیه، آذربایجان شرقی.

1. Associate Professor of Islamic Azad University, Shahr-e Rey  
sarvarh83@gmail.com

2. Assistant Professor of Orumiye University  
mousavi424@yahoo.com

3. Ph.D. student in Geography, Esfahan University  
omidmobaraki@gmail.com

۱. دانشیار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر ری (نویسنده مسئول).

sarvarh83@gmail.com

۲. استادیار، گروه جغرافیا، دانشگاه ارومیه.

mousavi424@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری جغرافیا دانشگاه اصفهان.

omidmobaraki@gmail.com

## مقدمه

اصطلاح توسعه به صورت فراگیر پس از جنگ جهانی دوم مطرح شده است. این پدیده مقوله ارزشی، چند بعدی و پیچیده است (گنجی و احمدی، ۱۳۸۳: ۱۸۳). اما توسعه ناحیه‌ای از مباحثی است که در چند دهه اخیر توجه برنامه‌ریزان، خصوصاً برنامه‌ریزان ناحیه‌ای را به خود جلب کرده است. بررسی شاخص‌های عمده اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، بهداشتی و غیره در سطوح مختلف خصوصاً ناحیه‌ای هم معیاری مناسب در جهت تعیین جایگاه نواحی است و هم نیازمند اعمال ملاحظات خاص در سطح ناحیه‌ای و تعیین شرایط سازگاری و انطباق ملی- ناحیه‌ای است. مروری بر ادبیات نظری و کاربردی در زمینه توسعه ناحیه‌ای نشان می‌دهد که توسعه ناحیه‌ای از دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. اقتصاددانان نئوکلاسیک، رشد و توسعه ناحیه‌ای را مبتنی بر توجیه شرایط بازار آزاد می‌دانند (پاپلی یزدی و رجبی، ۱۳۸۲: ۲۰). جریان آزاد منابع بین نواحی در یک سرزمین یا کشور در بلندمدت نوعی تعادل بین ناحیه‌ای را به وجود می‌آورد (عسکری، ۱۳۸۰: ۱۱). نئوکینزها آن را وابسته به صادرات می‌دانند به طوری که با تقسیم اقتصاد ناحیه به دو بخش پایه و غیر پایه، توسعه نواحی را ناشی از بخش پایه دانسته و معتقد هستند، سایر فعالیت‌ها زاییده‌ی رشد و فعالیت‌های بخش پایه است (Harvey, 1996: 230).

فرانسوا پرو نحوه نگرش به توسعه نواحی را ناشی از قطب‌های رشد می‌داند که در مرحله‌ی اول با سرمایه‌گذاری‌های کلان صنعتی در مراکز بزرگ شهری، واگرایی و نابرابری ایجاد می‌شود، و در مرحله دوم با انتشار تدریجی توسعه به سایر نواحی همگرایی و برابری ایجاد می‌گردد (Wheeler, 1986: 62-65). در این نظریه بر پویایی روابط میان نواحی و تأثیرپذیری نواحی از یکدیگر در طول زمان بر روی ساختار فضایی تأکید می‌شود. جان فریدمن<sup>۱</sup> با ارائه نظریه مرکز - پیرامون<sup>۲</sup> به ایجاد رابطه استعماری مرکز -

پیرامون در سیستم فضایی اشاره می‌کند (عظیمی، ۱۳۸۱: ۱۰۰-۱۰۲). وی با تعریف توسعه به عنوان فرآیند ناپیوسته و تراکمی از ابداعات، سیستم فضایی را به مرکز- پیرامون تقسیم می‌کند. نواحی مرکزی به عنوان زیر سیستم‌های سازمان یافته‌ای تلقی می‌شوند که ظرفیت بالایی جهت توسعه دارند و نواحی پیرامونی، زیر سیستم‌ها هستند که مسیر توسعه آنها توسط نهادهای نواحی مرکزی و با توجه به نحوه ارتباط آنها توسط نواحی مرکزی و با توجه به نحوه ارتباط آنها بر حسب وابستگی عمده تعیین می‌شود (Friedmann, 1972: 96). به عبارت دیگر در این نظریه مرکز به عنوان منشأ توسعه بوده که با زایش توسعه در مرکز به پیرامون جریان می‌یابد (Clark, 2000: 9). در نظریه وابستگی به تأثیرات حاصل از وابستگی اقتصادی کشورهای جهان سوم به نظام جهانی اشاره می‌شود، که تأثیرات ناشی از آن نابرابری‌های اجتماعی، اقتصادی میان نواحی داخلی را سبب می‌گردد که با تمرکز منابع و امکانات در مادر شهرهای بزرگ و تک شهرهای مسلط ناحیه‌ای، شکاف میان ثروت و فقر را عمیق‌تر کرده و روند کلی توسعه را آهسته نموده است (شکوئی، ۱۳۷۷: ۴۵۰).

با توجه به اینکه توزیع منابع توسعه (منابع انسانی، مالی، قدرت، شبکه‌های ارتباطی، زیرساخت‌ها و غیره) میان نواحی مختلف به طور یکنواخت تقسیم نمی‌شود. پس با تزریق این منابع ناهمگون به نواحی نباید انتظار داشت که تمام اجزای سرزمین به طور یکسان توسعه یابند، در نتیجه، تحلیل بر روی میزان برخورداری و سنجش توسعه نواحی و بررسی روند تغییرات آنها در حقیقت گامی مؤثر در جهت آگاه نمودن دست‌اندرکاران برنامه‌ریزی در جهت اختصاص منابع توسعه به مناطق مختلف با رویکرد کارایی و سازگاری (آمایش سرزمین) است که موجبات توسعه پایدار سرزمینی را فراهم خواهد ساخت.

در استان آذربایجان شرقی نیز نابرابری و فقدان تعادل در توزیع بهینه امکانات و منابع با تمرکز امکانات و خدمات در نخست شهر مسلط ناحیه‌ای واگرایی و شکاف توسعه بین نواحی را موجب شده است. در این مقاله سعی شده است

۲. وزن دهی به شاخص ها: وزن دهی به شاخص ها از طریق مدل آنتروپی صورت گرفته است که ساختار مدل آنتروپی به شرح زیر است (اکبری و زاهدی کیوان، ۱۳۸۷: ۴۸-۴۶):

$$n_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^n x_{ij}}$$

در مرحله بعدی مقدار آنتروپی هر یک از شاخص ها محاسبه می شود:

$$\sum_j j = -k \sum_{i=1}^m [n_{ij} \ln(n_{ij})] = k = \frac{1}{\ln(m)} D_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j)^2}$$

مقدار آنتروپی هر یک از شاخص ها مقداری بین صفر و یک است. بعد از محاسبه آنتروپی هر شاخص، درجه انحراف هر شاخص از طریق رابطه زیر محاسبه می شود:

$$d_j = 1 - E_j$$

محاسبه وزن هر شاخص از طریق رابطه زیر محاسبه می شود:

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{i=1}^n d_i}$$

۳. تشکیل ماتریس بی مقیاس شده: در این مرحله ماتریس تصمیم گیری موجود را به یک ماتریس "بی مقیاس شده" با استفاده از فرمول زیر تبدیل می شود:

$$n_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=0}^n X_{ij}^2}}$$

۴. ماتریس بی مقیاس شده موزون: این ماتریس از طریق ضرب ماتریس بی مقیاس شده در ماتریس وزن هر شاخص، حاصل می شود.

۵. یافتن ایده آل های مثبت و منفی: در این مرحله بزرگترین مقدار هر شاخص به عنوان ایده آل مثبت (A+) و کمترین مقدار هر شاخص به عنوان ایده آل منفی (A-) تعیین می شود.

۶. محاسبه اندازه جدایی: این مرحله به کمک مرحله پنجم فاصله اقلیدسی هر یک از گزینه ها از جواب های ایده آل مثبت و منفی مربوط به هر شاخص مسئله، محاسبه می شود:

$$i=1,2,\dots,m \rightarrow D_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2}$$

جهت رسیدن به توسعه متعادل ناحیه ای موقعیت و چگونگی توزیع امکانات توسعه، در شاخص های انتخابی توسعه بین نواحی مشخص گردد. برای نیل به این مهم درجه توسعه یافتگی شهرستان های استان همراه با وضعیت تفاوت های ناحیه ای با استفاده از مدل های رایج در برنامه ریزی ناحیه ای مورد بررسی قرار می گیرد.

## روش پژوهش

تحقیق از نوع کاربردی است و با توجه به مؤلفه های مورد بررسی، رویکرد حاکم بر آن روش "توصیفی-تحلیلی" است. جامعه آماری شهرستان های استان آذربایجان شرقی در سال ۱۳۸۵ بر اساس تقسیمات سیاسی-اداری است. شاخص های مورد بررسی ۴۴ شاخص فرهنگی، بهداشتی-درمانی، اقتصادی، جمعیتی و زیربنایی و ارتباطات است. لذا اطلاعات مورد نیاز از سالنامه ها و سازمان های ذیربط جمع آوری گردیده، آن گاه با استفاده از مدل تاپسیس به رتبه بندی شهرستان های استان مبادرت شده و سپس از طریق تحلیل خوشه ای سلسله مراتبی به سطح بندی شهرستان های استان در چهار سطح اقدام گردید و نهایتاً میزان نابرابری های ناحیه ای از طریق ضریب پراکنندگی محاسبه گردیده است.

## مدل تاپسیس

یکی از روش های تصمیم گیری چند شاخصه<sup>۱</sup>، روش تاپسیس است که جزء مدل های جبرانی (مدل هایی که در مبادله بین شاخص ها مهم است) از زیر گروه سازشی<sup>۲</sup> (در مدل های زیر گروه سازشی گزینه ای ارجح خواهد بود که نزدیکترین گزینه به راه حل آینده باشد) است که ساختار کلی مدل به شرح زیر است (اصغریور، ۱۳۸۷: ۲۷۰-۲۱۳):

۱. تشکیل ماتریس تصمیم گیری: این ماتریس از  $n$  شاخص و  $m$  شهر تشکیل شده است.

۷. محاسبه نزدیکی نسبی  $A_i$  به راه حل ایده‌آل: این نزدیکی نسبی به صورت زیر تعریف می‌شود:

$$i=1,2,\dots,m < CL_i \leq CL_i = \frac{D_i^-}{(D_i^- + D_i^+)} \rightarrow$$

۸. رتبه‌بندی هر یک از گزینه‌ها (شهرستان‌ها) بر اساس

$$CL_i$$

#### شاخص‌های تحقیق

شاخص‌های مورد مطالعه در این تحقیق عبارت‌اند از:

#### • شاخص‌های زیربنایی و ارتباطات

۱. نسبت برق مصرفی به کل برق مصرفی؛
۲. نسبت آب مصرفی به کل آب مصرفی؛
۳. سرانه پارک‌های شهری؛
۴. تعداد تلفن واحد مسکونی به ازای هر خانوار؛
۵. تعداد طول راه‌های اصلی چهارخطه به مساحت استان؛ ۶
۶. تعداد مشترکین استفاده‌کننده از گاز شهری به ازای هر خانوار؛
۷. تعداد مشترکین شرکت برق منطقه‌ای به ازای هر هزار نفر جمعیت.

#### • شاخص‌های بهداشت و درمان

۱. درصد خانوارهای دارای آب آشامیدنی روستایی؛
۲. تعداد داروخانه به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۳. تعداد دکتر داروساز شاغل در واحدهای بهداشتی درمانی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۴. تعداد آسایشگاه به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۵. تعداد تخت بیمارستانی به ازای هر هزار نفر جمعیت؛
۶. تعداد دندانپزشک به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۷. تعداد پزشک متخصص به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۸. تعداد پزشک عمومی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛

۹. تعداد پزشک متخصص چشم شاغل در واحدهای بهداشتی درمانی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت.

#### • شاخص‌های آموزش

پوشش تحصیلی؛

۱. عکس تراکم دانش‌آموز در کلاس ابتدایی، راهنمایی و متوسطه؛
۲. تعداد فارغ‌التحصیلان دانشگاه آزاد اسلامی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۳. تعداد آموزشگاه‌های غیرانتفاعی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۴. تعداد دانشجویان مراکز تربیت معلم به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۵. کادر آموزشی به تعداد دانش‌آموزان ابتدایی، راهنمایی و متوسطه؛
۶. تعداد کادر آموزشی دارای تحصیلات عالی مقاطع ابتدایی، راهنمایی و متوسطه.

#### • شاخص‌های بخش جمعیتی اقتصادی

۱. سرانه پرداخت مالیات‌های مستقیم و غیرمستقیم؛
۲. نرخ فعالیت عمومی؛
۳. درصد شاغلین باسواد؛
۴. درصد باسوادی جمعیت ۶ ساله و بیشتر؛
۵. معکوس بار معیشت؛
۶. نرخ اشتغال؛
۷. میزان شهرنشینی.

#### • شاخص‌های بخش فرهنگ و ورزش

۱. تعداد ناشرین به ازای هر هزار نفر جمعیت؛
۲. تعداد مربی زن به ازای هر هزار نفر جمعیت؛
۳. تعداد چاپخانه به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۴. تعداد باشگاه‌های ورزشی به ازای هر صد هزار نفر جمعیت؛
۵. تعداد صندلی‌های سینما به ازای هر هزار نفر جمعیت؛

کوهستانی بودن منطقه، دشت‌های موجود در این استان از وسعت قابل توجهی برخوردار نیستند و عموماً به صورت جلگه‌های کوچک و بزرگ آبرفتی به چشم می‌خورند که از مهمترین آنها می‌توان به دشت‌های تبریز، مراغه، مرند و سراب اشاره کرد (زننده دل و همکاران، ۱۳۷۶: ۲۷). این استان در سال ۱۳۸۵ حدود ۳۵۲۷۲۶۷ نفر جمعیت داشته و از لحاظ تقسیمات سیاسی هم اکنون این استان دارای ۱۸ شهرستان، ۴۲ شهر، ۱۳۳ دهستان و ۳۱۴۹ آبادی است (www.mpo.as.ir).

## سطح‌بندی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی

### در شاخص‌های مختلف

با بهره‌گیری از مدل تاپسیس و استفاده از روش وزن دهی آنتروپی به رتبه‌بندی شهرهای مختلف استان در بخش‌های مختلف پرداخته شد. برابر بررسی‌های صورت گرفته در شاخص‌های زیربنایی و ارتباطات شهرستان تبریز در رتبه یک، شهرستان آذرشهر در رتبه دو و شهرستان هشترود در رتبه آخر یعنی محروم‌ترین شهرستان شناخته شد. در بخش شاخص‌های بهداشتی - درمانی باز هم شهرستان تبریز در رتبه یک، مراغه در رتبه دو و کلبر در رتبه آخر و به عنوان محروم‌ترین شهرستان شناخته شد. در بخش شاخص‌های آموزشی شهرستان تبریز به عنوان توسعه یافته‌ترین شهرستان، شبستر در رتبه دو و اهر به عنوان محروم‌ترین (کم توسعه) منطقه استان شناخته شد. در بخش شاخص‌های جمعیتی - اقتصادی شهرستان تبریز در رتبه یک، بناب در رتبه دو و میانه به عنوان محروم‌ترین شهرستان استان شناخته شد. در بخش شاخص‌های فرهنگی و ورزشی شهرستان تبریز در رتبه یک، شهرستان آذرشهر در رتبه دو و جلفا به عنوان کمتر توسعه یافته‌ترین شهرستان استان شناخته شد. در بخش شاخص‌های کشاورزی تبریز در رتبه یک، مراغه در رتبه دو و بستان‌آباد به عنوان محروم‌ترین ناحیه استان شناخته شد. (جدول ۱) ضریب پراکندگی نشان می‌دهد که میزان نابرابری‌های ناحیه‌ای در شاخص‌های جمعیتی اقتصادی بیشتر بوده به طوری که شکاف و گسیختگی عمیقی بین شهرهای استان در این شاخصها

۶. نسبت زیربنای کتابخانه به ازای هر هزار نفر جمعیت.

### • شاخص‌های بخش کشاورزی

۱. سطح زیرکشت محصولات کشاورزی به ازای هر خانوار روستایی؛
۲. نسبت تولید علوفه به وسعت مراتع؛
۳. میزان تولید سیب درختی به ازای هر هکتار درخت بارور؛
۴. راندمان تولید جو آبی؛
۵. راندمان تولید گندم آبی؛
۶. راندمان تولید سبزیجات؛
۷. راندمان تولید حبوبات دیم؛
۸. راندمان تولید حبوبات آبی.

### محدوده مورد مطالعه

آذربایجان شرقی با  $۶۶۹۳۴/۵$  کیلومتر مربع وسعت در شمال غرب کشور قرار دارد. رود ارس حدود شمالی آن را با جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان و رود قطور و آب‌های دریاچه ارومیه و همچنین کوه‌های تخت سلیمان، حدود غربی آن را با آذربایجان غربی تشکیل می‌دهند. در جنوب کشیدگی رشته کوه‌ها، دره‌ها و جلگه‌ها موجب پیوستگی توپوگرافیک استان، با آذربایجان غربی و زنجان می‌شود. در شرق، دره رود و کوه‌های سبلان و چهل نور، رود قزل‌اوزن، این خطه را از استان اردبیل جدا می‌سازد (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۷۶: ۲۷).

سیمای طبیعی آذربایجان شرقی تشکیل یافته از واحدهای کوهستانی، دره‌ها و جلگه‌های میان آنها است، که این واحدها عبارت‌اند از: قره‌داغ، میشو و مورو، قوش‌داغ، سهند، بزقوش و تخت سلیمان. در میان واحدهای توپوگرافیک یاد شده استان و در روند تکامل موفولوژیک آنها، دشت‌های بزرگ و کوچک متعددی به وجود آمده است، که امروزه بستر فعالیت‌های اقتصادی به شمار می‌روند. البته به جز دشت‌هایی که در محل پس روی آب دریاچه ارومیه در اثر تغییرات آب و هوای دیرینه زمین و حرکات تکتونیکی به وجود آمده‌اند، به علت

شهرهای استان در این شاخص است.

وجود دارد. اما در شاخص‌های کشاورزی ضریب پراکندگی ۳۴ درصد بوده که نشان دهنده تجانس و همگرایی نسبی بین

جدول ۱: رتبه‌بندی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی در شاخص‌های مختلف با استفاده از تاپسیس ۱۳۸۵

شاخص‌های تلفیقی	شاخص‌های بخش کشاورزی		شاخص‌های فرهنگ و ورزش		شاخص‌های جمعیتی اقتصادی		شاخص‌های آموزشی		شاخص‌های بهداشتی درمانی		شاخص‌های زیربنایی و ارتباطات		رتبه میان تاپسیس	
	رتبه	میان تاپسیس	رتبه	میان تاپسیس	رتبه	میان تاپسیس	رتبه	میان تاپسیس	رتبه	میان تاپسیس	رتبه	میان تاپسیس		
آذرشهر	۲	۶۲۰۱	۱۳	۴۴۷۱	۲	۶۴۸۹	۳	۷۲۱۴	۱۴	۲۸۱۳	۵	۵۷۷۴	۲	۶۲۰۱
اسکو	۹	۵۲۰۶	۴	۵۸۷۷	۷	۴۸۰۹	۴	۶۲۱۷	۸	۵۲۰۰	۴	۵۹۱۹	۷	۵۲۰۶
اهر	۷	۳۵۴۷	۹	۵۱۴۱	۹	۴۳۰۹	۹	۵۳۱۸	۱۷	۲۳۳۳	۱۱	۳۷۱۸	۱۱	۳۵۴۷
بستان‌آباد	۱۱	۵۱۵۷	۱۷	۳۹۰۷	۱۳	۳۱۱۴	۵	۶۱۰۱	۱۳	۳۸۱۱	۱۶	۳۱۵۳	۸	۵۱۵۷
بناب	۴	۵۵۹۱	۱۰	۴۸۷۶	۴	۵۷۷۶	۲	۷۶۴۹	۶	۵۸۱۳	۶	۵۵۵۷	۵	۵۵۹۱
تبریز	۱	۸۷۱۲	۱	۷۸۶۵	۱	۸۶۴۴	۱	۹۵۳۳	۱	۸۴۳۲	۱	۹۱۸۵	۱	۸۷۱۲
جلفا	۱۲	۵۹۱۱	۶	۵۵۴۴	۱۷	۲۲۱۸	۱۲	۳۷۸۰	۹	۵۱۰۹	۳	۶۳۳۱	۴	۵۹۱۱
سراب	۶	۴۹۸۶	۸	۵۳۱۴	۵	۵۳۹۶	۱۰	۴۸۰۲	۷	۵۳۷۶	۱۰	۵۰۰۸	۱۰	۴۹۸۶
شبستر	۱۰	۶۱۰۹	۷	۵۵۴۲	۶	۵۰۸۹	۷	۵۹۴۷	۲	۶۷۱۹	۹	۵۰۱۳	۳	۶۱۰۹
کلبر	۱۶	۳۰۷۹	۳	۶۱۱۸	۱۴	۲۸۱۵	۱۵	۲۲۱۰	۱۵	۲۷۸۹	۱۷	۲۶۵۰	۱۶	۳۰۷۹
مراغه	۳	۵۵۱۴	۲	۶۶۰۱	۳	۵۹۴۳	۶	۶۰۱۴	۱۲	۳۸۲۴	۲	۶۵۷۷	۶	۵۵۱۴
مرند	۵	۵۱۱۸	۱۵	۴۲۱۱	۱۱	۳۷۷۳	۸	۵۹۴۱	۳	۶۴۷۷	۷	۵۴۳۷	۹	۵۱۱۸
ملکان	۱۳	۳۶۱۲	۱۶	۳۹۲۲	۸	۴۴۸۲	۱۱	۴۰۱۲	۴	۶۲۲۲	۱۳	۳۷۶۶	۱۲	۳۶۱۲
میانه	۸	۳۵۴۳	۵	۵۷۰۸	۱۶	۲۷۱۰	۱۷	۲۱۱۹	۱۱	۴۵۳۹	۸	۵۲۲۳	۱۳	۳۵۴۳
هریس	۱۵	۳۲۶۶	۱۲	۴۶۱۲	۱۰	۳۸۰۶	۱۴	۲۴۷۱	۱۶	۲۴۴۷	۱۲	۳۷۱۰	۱۵	۳۲۶۶
هشترود	۱۷	۲۸۹۶	۱۱	۴۸۱۷	۱۵	۲۸۱۳	۱۶	۲۱۵۱	۵	۶۰۱۲	۱۴	۳۵۵۵	۱۷	۲۸۹۶
عجبشیر	۱۴	۳۳۱۲	۱۴	۴۳۲۵	۱۲	۳۳۴۵	۱۳	۳۱۹۴	۱۰	۴۹۶۴	۱۵	۳۳۴۳	۱۴	۳۳۱۲
ضریب پراکندگی	۷۳		۳۴		۱۳		۱۷		۴۷		۵۸		۱۴	

در ادامه جهت رتبه‌بندی کلی شهرستان‌ها با استفاده از روش

تحلیل خوشه‌ای سلسله‌مراتبی استفاده شد.

نمودار درختی حاصل رتبه‌بندی مورد اشاره در مورد

شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی است.

همان‌طور که شکل ۱ نشان می‌دهد، شهرستان‌های تبریز و

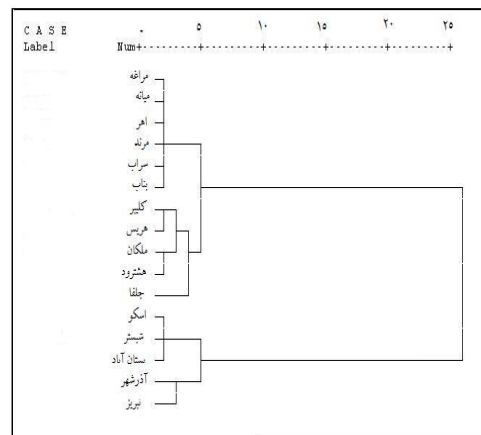
آذرشهر در یک سطح (سطح یک توسعه) و شهرستان‌های

مرند، میانه، مراغه، بناب، اهر، سراب در یک سطح (سطح ۲)

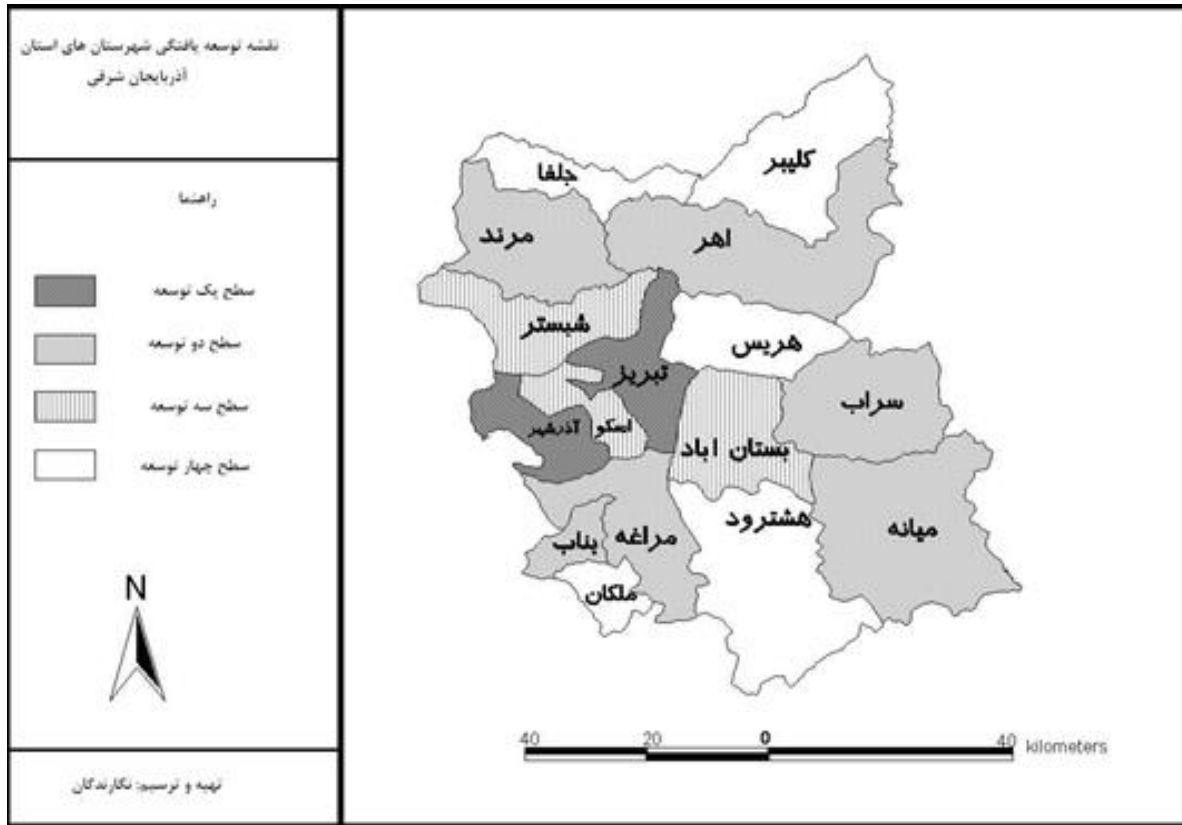
و شهرستان‌های اسکو، شبستر و بستان‌آباد در یک سطح

(سطح ۳) و شهرستان‌های ملکان، کلبر، هشترود، هریس،

جلفا در یک سطح (سطح ۴) قرار می‌گیرند. در واقع شهرستان



شکل ۱. نمودار درختی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی



نقشه ۱. توسعه یافتگی شهرستان های استان آذربایجان شرقی

منابع و سرمایه در شهرهای میانی و کوچک استان به منظور توسعه یکپارچه اقدام گردد. در کل از بررسی تحقیق حاضر نتایج زیر حاصل می گردد:

۱) بر اساس رتبه بندی و گروه بندی شهرستان های استان در بخش های مختلف، شهرستان تبریز به عنوان مرکز استان در همه بخش ها در سطح یک توسعه یافتگی قرار گرفته است. در واقع شهرستان تبریز از نظر زیرساخت های اقتصادی و تولیدی به ویژه در بخش صنعت به واسطه تمرکز مراکز بزرگ صنعتی همانند تراکتورسازی، مجتمع پتروشیمی، ماشین سازی، و پالایشگاه تبریز و به واسطه وجود زیرساخت های متنوع دیگر به عنوان یکی از قطب های صنعتی کشور محسوب می شود.

۲) با نگاهی به نتایج رتبه بندی شهرستان ها می توان مشاهده نمود، شهرستان هایی که از وضعیت توسعه یافتگی مناسبی برخوردارند (تبریز، آذرشهر،

تبریز به عنوان مرکز استان و قطب رشد منطقه بیشترین امکانات و تأسیسات را در خود جای داده است.

### نتایج تحقیق

از آنجا که مهمترین اقدام در برنامه ریزی، تعیین هدف است، بر مبنای شناخت و آگاهی از وضعیت موجود نواحی نسبت به یکدیگر و درجه بندی آنها از لحاظ برخورداری از مواهب توسعه، می بایست در برنامه ریزی هایی که جهت تخصیص اعتبارات و منابع صورت می گیرد، نقاط سکونتگاهی و نیز بخش هایی که دارای بیشترین درجه محرومیت اند، در اولویت برنامه های محرومیت زدایی قرار گیرند. به بیان دیگر، طبق آنچه که در برنامه های توسعه طی دهه های اخیر تحقق یافته، ضروری است تا جهت کاهش نابرابری های موجود نواحی، به برنامه ریزی های منطقه ای و دوری از برنامه ریزی بخشی، پیروی از سیاست های متعادل و متوازن در ایجاد فرصت های برابر برای تمام نواحی، تمرکززدایی از مرکز استان و توزیع

شبستر، مراغه، بستان‌آباد، مرند، بناب) در غرب استان واقع شده‌اند، که می‌توان گفت شهرستان‌هایی که در غرب استان (به غیر از ملکان) واقع شده‌اند نسبت به شهرستان‌های شرقی استان از لحاظ توسعه‌یافتگی وضعیت مناسبی دارند.

۳) شهرستان‌های توسعه‌یافته استان بر روی یک محور توسعه قرار دارند و از چند ویژگی مشترک برخوردارند: اول اینکه در مسیر حرکت خطوط راه آهن قرار گرفته یا نزدیک به آن هستند. دوم اینکه در جلگه وسیع استان به نام جلگه تبریز و جلگه مراغه قرار گرفته‌اند و یا نزدیک آن واقع شده‌اند، این دو جلگه هم از لحاظ حاصلخیزی و هم از لحاظ وسعت بزرگ‌ترین و بهترین جلگه‌های استان به شمار می‌آیند. ویژگی مهم دیگر، بالا بودن نسبت شهرنشینی در شهرستان‌های غربی استان است، به طوری که متوسط میزان شهرنشینی بالای ۷۵ درصد دارند و اگر شهرستان تبریز را از جمع این شهرستان‌ها خارج کنیم باز هم متوسط میزان شهرنشینی آنها بالای ۵۰ درصد خواهد بود در حالیکه شهرستان‌هایی که از وضعیت توسعه‌یافتگی مناسبی برخوردار نیستند متوسط میزان شهرنشینی ۲۷ درصد را دارا هستند. با این تحلیل می‌توان گفت که ارتباطی مستقیم بین میزان شهرنشینی و درجه توسعه‌یافتگی مشاهده می‌گردد. محور توسعه یافته غرب استان حاکی از تجمع و تراکم امکانات و جمعیت

۴) شهرنشینی است و محور توسعه نیافته شرق استان دارای امکانات زیربنایی و ارتباطی ضعیفی هستند.

۵) در مطالعات برنامه‌ریزی منطقه‌ای و فضایی توزیع بهینه جمعیت و خدمات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. امروزه در بحث‌های راجع به توسعه پایدار که از سه بُعد انسان، بهره‌برداری از منابع و محیط زیست تشکیل شده است، جمعیت و توزیع آن، متناسب با امکانات محیطی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و

در جریان جستجوی تعادل بین سه عامل فوق، انسان به عنوان محور حرکت به سوی توسعه پایدار و ایجاد تعادل نقش اصلی را ایفا نموده و جریان توسعه پایدار را تداوم می‌بخشد، در واقع اختصاص بهینه امکانات ما بین شهرستان‌ها با توجه به جمعیت و استعدادهای آنها نه تنها از مهاجرت به سمت قطب رشد جلوگیری خواهد کرد بلکه موجب تعادل در استان نیز خواهد شد.

### پیشنهادها

۱. به منظور فراهم‌سازی زمینه کلی توسعه استان ضرورت دارد تا از وجود منابع متعدد طبیعی و انسانی در جای جای استان بهره‌برداری بهینه گردد، همچنین از وجود مرز مشترک با کشورهای آذربایجان و ارمنستان و نیز پتانسیل‌های قوی اقتصادی در استان استفاده گردد.

۲. متعادل نمودن الگوی فعلی توزیع امکانات و خدمات و تمرکززدایی از برخی از شهرستان‌ها از جمله تبریز، به منظور بهره‌مندسازی کلیه ساکنان استان از این امکانات و خدمات، برای رسیدن به عدالت اجتماعی و جلوگیری از مهاجرت بی‌رویه افراد از نواحی اطراف و شهرهای کوچک به شهرهای بزرگتر استان، راه‌کار مهمی است که بایستی مدنظر مسئولین و برنامه‌ریزان استان قرار گیرد.

۳. جلوگیری از مهاجرت‌های روستایی و شهری، زیرا که اکثر مهاجران به خاطر اوضاع نامساعد اقتصادی و عدم برخورداری از امکانات و خدمات شهری مطلوب و بیکاری روستاها و شهرهای کوچک را به مقصد مرکز استان ترک می‌کنند.

۴. مبادرت دولت به سرمایه‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدامات اساسی در جهت ارتقای استان در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به ویژه در شهرستان‌های محروم استان (هریس، هشترود، ملکان، کلیبر) ضروری است.



شهرستان‌های محروم استان (هشترود، ملکان، هریس، کلیبر و جلفا) قرار گیرد و به این نکته دقت شود توسعه به معنای واقعی در گرو پرداختن به مسأله پخشایش امکانات و جمعیت است و در این میان برنامه‌هایی قادر به دستیابی به اهداف مورد نظر هستند که نقطه آغاز آنها پرداختن به رشد و توسعه مناطق محروم باشد.

## References

1. Amin Beidokht, A. (2006), "Measurement of Semnan province development", Journal of Geography Training, published by the Ministry of Education.
2. Asayesh, H. (2000), " Principles and Strategy of Regional Planning", published by Noor, Fourth Edition.
3. Asayesh, H., Estelaji, A. (2003), "Principles and methods of regional planning" (methods, models and techniques), Rey Islamic Azad University Press, First Edition.
4. Askari, A. (2001), Regional Planning Master 's course notes, Tarbiat Modares University, Tehran.
5. Azimi, N. (1999), "Exploring the fundamentals of urbanization and urban systems", Nika publication, Tehran.
6. Clark, David, (2000), urban world/Global city, Routledge, London.
7. Cohen, (1991), "Urban Policy and Economic Development": An Agenda for the 1990s, World Bank Policy Paper, Washington DC.
8. Cowen, M. P. Shenton, W, (1996) Doctorines of Development, Routledge.
9. Papoly Yazdi, MH; Rajabi Snajrdy, H. (2003), "Theories of the city and surroundings", First Edition, Samt, Tehran.
10. Fanni, Z. (2003), "Small towns in regional development approach", published by the country's municipalities.
11. Frazier, J.G, (1997) sustainable Development: Modern elixir or sack dress? Environmental Conservation, 24(2) , pp. 182-193.
12. Friedmann, J. (1972), A Genral theory of polarized development, in Hansen, N.M. (ed), Growth centers in Regional economic development, Macmilan co. Ltd.
13. Harvey, Jack. (1996), Urban land economic, London.
14. Hekmtnya, H., Moussaoui M. (2006), "Application of the model in geography with an emphasis on urban and regional planning," Elmodin publication, First Edition.
15. Hosseinzadeh Dalir, K. (2001), Regional planning, Samt publication, First Edition.
16. Khob, Ayand, S. (2002), "Determination of the degree of development of Ilam province cities, Journal of Geographic Space", Islamic Azad University of Ahar, No. 7.
17. Maclarcn, V, Urban sustainability reporting, Journal of the American Planning.
18. Masomi Eshkevari, S.H. (1997), "Regional planning principles," SumhSra Press, Second Edition.
19. Rezvani, M., Sahne, B. (2003), "Evaluation of rural development levels Qlavindr Turkmen", Journal of Rural and Development.
20. Rezvani, M. (2004), "Measurement and analysis of rural development in the city of Sanandaj," Journal of Geography and Regional Development, No. III, Ferdosi University, Mashhad.
21. Taghvaei, M. Ahmadi, A. (2003), "Determination and Analysis of the Enjoyment of Rural parts of the province of Kermanshah ", Journal of Rural and Development, Jihad Publications.
22. Taghvaei, M., Ramezani, A. (2007), "An Analysis of the trend of development in dicators of Bakhtiari province", Journal of Research, Special Geography, Issue 1, Volume XVIII.
23. Wheeler, James, Muller, Peter. (1986), Economic Geoghraphy, Jhon, Wiley 8 sons, Inc, Canada, www.mpo.ac.ir.
24. Zali, N. (2004), "Summary of Province Land use Studies", Journal of interaction, No. III, Press State Management and Planning Organization.
25. Ziarat, Karamat Ullah (1999), "Regional planning principles", Yazd University Press, First Edition.

۵. تسهیل سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و غیره همچنين حمايت از افزايش بهره‌وري در بخش‌های اقتصادی و عوامل توليد در شهرستان‌های استان.

در پایان پیشنهاد می‌گردد جهت رفع عدم تعادل‌ها، با توجه به وجود محور توسعه در غرب استان، اولویت سرمایه‌گذاری در